

I. Культурно-інтелектуальний поступ українства у цивілізаційному вимірі: теоретико-методологічні засади дослідження

УДК 39(=161.2):316.722(100)

Микола Обушний

Демократичні традиції українців у цивілізаційному вимірі

У статті здійснено аналіз демократичних традицій українців. Розкрито характерні особливості їх інституційного вияву у формах віча та копи. Узагальнено загальноєвропейський контекст розвитку демократії українців. Показано нерозривність зв'язків давніх традицій демократичної самоорганізації українців із сучасними історичними подіями, зокрема з Революцією Гідності.

Ключові слова: демократія, самоуправління, віче, копа, Революція Гідності.

The analysis of the democratic traditions of Ukrainians is done in the article. The typical features and peculiarities of their institutional manifestations in the forms of Viche and Kopa are shown. The European context of the development of Ukrainian Democracy is investigated. The inseparable connection between the old traditions of democratic self-organization of Ukrainians and the actual historical events, in particular, with the Revolution of Dignity is underlined.

Keywords: Democracy, Self-Administration, Viche, Kopa, Revolution of Dignity.

Подія, що передувала проголошенню незалежності України – студентська революція на граніті (1990 р.), та пізніші масові рухи, як Помаранчева революція (2004 р.), Революція Гідності (2013—2014 рр.), громадянські акції українців із захисту територіальної цілісності держави та підтримки Антитерористичної операції в Донецькій та Луганській областях (2014 р.), наочно засвідчили, що в часи життєвих небезпек український народ самоорганізовується, знаходить для цього відповідні форми і досягає перемоги. Причому основним принципом такої самоорганізації виступає демократизм, який одночасно є основою для етнічної, так і політичної єдності.

Ці самоорганізовані протестні та волонтерські акції українців, як відомо, були підтримані не тільки на всеукраїнському, але й міжнародному рівні, по-суті, усіма цивілізованими країнами.

Коріння такої демократичної самоорганізації життя українців має давню історію. Народні зібрання громадян на українських землях були споконвічно звичайним явищем. Це дає підстави вважати такі зібрання, зокрема у вигляді віча* та копи**, демократичною традицією українців. Однак, ні літописних, ні інших писемних відомостей про форми такої самоорганізації прадавніх мешканців українських земель немає. З цього приводу професор Київського імператорського університету Св. Володимира М. Іванішев писав: «З великою імовірністю можна передбачити, що... громади виникли у той час, коли слов'янські племена, які населяли нинішню південно-західну Росію [Україну. – М. О.], ще не були об'єднані державним союзом» [5, с. 23].

Цю точку зору поділяє переважна більшість українських дослідників, з нею солідаризується і автор.

Ретроспективний аналіз появи громад дає підстави стверджувати, що як у минулому, так і сьогодні демократична форма суспільної організації людей залишається найприйнятнішою самоуправлінською системою для українців, важливою складовою їх громадянської освіченості. Суть

останньої полягає в тому, що українці залагоджують колективні справи на рівні громади, і дух цього самоуправлінського середовища громадяни поширюють на справи держави.

Оцінюючи роль громади у житті суспільства, І. Франко писав, що громади – це основний засіб здійснення народом влади. Вони покликані виконувати всі функції управління суспільством: господарсько-економічну, культурно-освітню, судову та представницьку. При цьому, усі обрані нею представництва підконтрольні громаді, яка їх обрала.

Звісно ж, що первісні форми такої самоорганізації – копа та віче, як і сучасні міські та сільські громади, загалом місцеве самоврядування мають як організаційні, так і функціональні відмінності, проте вони мають те спільне, що вказує на їх кореневий взаємозв'язок – самоврядні засади, в основу яких покладено демократичний принцип.

Вочевидь, що і виміри, за якими можна характеризувати первісну і сучасну демократію, неоднакові. Однак, сутність демократії як влади народу залишається незмінною. Наразі вона (демократія) із покоління у покоління збагачується, набуває нових рис і уже на якісно новому рівні втілюється у практику суспільного життя.

Сьогодні саме демократизація суспільного життя є основою розв'язування життєвих проблем людини та побудови громадянського суспільства, витоки якої слід шукати в античній чи навіть первісній демократії, тобто у давніх традиціях.

Який же зміст вкладається у поняття «демократія» у контексті самоврядних форм організації, що традиційно вживалися протягом багатьох століть українцями? Зокрема, коли йдеться про такі самоврядні форми як «копа» та «віче», що широко використовувалися не одне століття у управлінській та правовій практиці українців аж до XVIII ст.

У вживаному нами контексті поняття «традиція» використовується у значеннях і як досвід і як звичаї, погляди, смаки, моделі поведінки, цінності, суспільні настанови і т. ін., що склалися історично, зберігаються у пам'яті і передаються з покоління у покоління.

Серед патріотичного комплексу чи не найбільшою гордістю українців є ті демократичні традиції, що були ними накопичені з часу заснування греками міст-полісів на південних теренах України (від кінця VI ст. до н. е.) – Ольвії, Пантікапею, Боспору (сучасне м. Керч), Тіри (сучасне м. Білгород-Дністровський), Херсонесу (на території сучасного м. Севастополь) та ін. Археологічні відомості дають

* Віче – загальні збори громадян, які проводилися з часу створення племінних союзів. Було характерним для всіх східних слов'ян як вияв народоправного ладу.

** Копа (також купщина, скупщина) – назва сільської громади та її загальних зборів у південних слов'ян в Україні, відома з доби племінних союзів до XVIII ст. Також копа – одиниця лічби у східних слов'ян, що дорівнювала 5 дюжинам (60 снопів, 60 дошок тощо) [5].

підстави вважати, що у цих містах проводилися вибори, збори громадян, діяли народні суди тощо. Ці заходи проводилися на основі античної демократії, яка базувалася на майновій та соціальній нерівності громадян, при цьому раби були відсторонені від будь-якої участі в самоуправлінських заходах античних міст-полісів.

Не випадково ж більшість вітчизняних дослідників пов'язують появу демократії на українських теренах з створенням саме таких міст, при цьому вони не виключають і інших впливів.

Тому первісна демократія як демократія античних часів, комунальна демократія, представницька демократія Нового часу суттєво між собою різняться.

Оскільки кожен народ як особлива органічна єдність має свої неповторні історичні, національні, релігійні й етнічні риси, покладені в основу встановлених у державі тих чи інших політико-правових норм, тому і прояви демократії у кожній окремо взятій країні неоднакові, і, отже, потребують диференційованих досліджень. Відтак, сподіватися на вироблення загальноприйнятої дефініції демократії, а тим більше створення універсальної теорії її дослідження – марна справа.

Це завдання ускладнюється ще і тим, що у самому слові «демократія» закладена суперечність. У ньому поєднані два терміни грецького походження «demos» (народ або простолюди) та «kratein» (урядувати). Отже, для греків «demokratia» означає «правління чи урядування простолюдю», тобто більшості громадян. Але ж ця більшість об'єктивно не може здійснювати навіть політичне правління, тому передається обраним представникам. Інша справа, якщо поняття «демократія» застосовувати не тільки для політичного урядування, але і до інших сфер людської діяльності: виробничої, управлінської, ідеологічної, адміністративної, духовної тощо. Звісно ж, що у кожній з цих сфер владність (урядування) проявляється, по-своєму, особливо. Саме за такого підходу можна пояснити і те, як на основі демократії з'являлися найзначиміші загальнолюдські цінності, різного роду громадські об'єднання людей, ринок, товарне виробництво, наука, дипломатія і т. ін.

Так можна пояснити, зокрема, виникнення науки у Стародавній Греції яке пов'язується з демократією, більше того – саме завдячуючи їй. Відомо, що і раніше здійснювалися заходи, які вимагали значних колективних зусиль: будувалися піраміди, палаци, прокладалися дороги, зрушувальні системи тощо. Носіями необхідних практичних знань були певні верстви населення (ремісники, жерці тощо), які тримали засоби розв'язання практичних завдань як цехову таємницю. І тільки тоді, коли вільні громадяни суспільства почали збиратися у певних місцях для вироблення політичних рішень, мудреці повинні були узагальнити ці рішення і обґрунтувати їх істинність. Так стали з'являтися відповідні теореми, які заклали підвалини для зародження науки.

Безсумнівно, демократія є важливою передумовою існування вільного ринку. Ринкові відносини – чи між товаровласниками, товаровиробниками, продавцями, чи покупцями робочої сили – засновані на принципах еквівалентного обміну, тобто формальної рівності та демократії.

Демократія стала основою формування культури, розвитку якої був би неможливий без урахування культурно-психологічних засад кожного із народів.

Приклади місця і ролі демократії для розвитку не тільки політичного, але й інших сфер суспільного життя можна продовжити. Вони наочно підтверджують вище зроблений

автором висновок про багатоманітність та багатоваріантність поняття «демократія» та неможливість його загальноприйнятого визначення та створення універсальної теорії демократії.

Повною мірою це стосується і створення загальної теорії становлення і розвитку демократичних самоуправлінських об'єднань громадян, в основі формування яких покладена ідея природного права. Відомо, що ця ідея ґрунтується на тому, що будь-яка громада має право на самостійне та автономне утворення відповідно своєї природи. Тому ймовірно мають рацію ті вітчизняні дослідники, котрі вважають, що створення загальноприйнятої теорії демократії, як і теорії громад навіть у межах однієї держави є проблематичним.

Однак це не виключає, а навпаки передбачає дослідження тих суспільних феноменів, які ґрунтуються на ідеях природного права.

Україна, як відомо, має багатолітню історію становлення та розвитку демократії. Переважна більшість вітчизняних вчених вважають, що методологічним підґрунтям її дослідження є антична демократія грецьких міст-полісів. Проте, українська демократія формувалася і розвивалася на власній основі і, зрозуміло, має власні особливості, зумовлені насамперед специфікою демократичних традицій, що були накопичені українською людиною на своїх споконвічних землях.

Однією із них є толерантність українців. Не в останню чергу вона зумовлена тим, що українці історично формувалися на зламі двох культур – західної та східної. Причому переважаючим з них було тяжіння до західної культури, у якій індивідуалізм поєднувався з колективізмом, а права були похідними від обов'язків.

Аналіз демократичних традицій українців можна продовжити. Наразі, узагальнюючи їх, можна зробити висновок, що у цивілізаційному вимірі вони багато в чому повчальні. Проте є і такі традиції, які негативно позначаються на національному поступі українців.

Для прикладу той-таки український індивідуалізм, який як зазначено вище, поєднує нас з індивідуалістичною Європою, подекуди перейшовши межі, іноді веде нас до анархізму. Саме цим, вважає відомий дослідник ментальності В. Янів, можна пояснити основну причину «...наших історичних невдач, які впливали із українського небувалого індивідуалізму, можна охарактеризувати парадоксом, що в неволі опинилися ми тому, що надмірно любимо волю. В бажанні рівності й братерства ми боялися свого власного деспота і послаблювали себе внутрішньою боротьбою так довго (не виявляючи досить активності назовні), аж запанували над нами чужинці. Так воно і було. Робимо для себе висновки сьогодні, свій бізнес стримуємо, чужий пропагуємо» [11, с. 153–154].

На національний поступ українців негативний вплив справляє і така риса ментальності українців як перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом: багато дискутуємо, мало думаємо, кволо вирішуємо. «Національна меншовартість – забуття національної ідентичності, втрата гордості за свою націю, індиферентне ставлення до національних здобутків. Людей так довго обдурювали, затискували ідеологічними лещатами, що вони не вірять нічому і нікому» [11, с. 156].

Такі приклади можна продовжити, однак не вони є визначальними як у самому розвої українців, так і в становленні та збереженні ними демократичних традицій, які є предметом особливої гордості і заслуговують на узагальнення у загальноєвропейському вимірі. Йдеться про копні та вівчи

традиції українців та їх впливи на подальше створення інших самоврядних та самоуправлінських форм організації життя українців, включаючи і ті протестні форми, що мали місце в останні три десятиліття (Студентська революція на граніті (1990 р.), Помаранчева революція (2004 р.), Революція Гідності (2014 р.), волонтерський рух у період проведення Антитерористичної операції на Сході України (2014 р.) тощо). Ці самоорганізовані та самоуправлінські акції були підтримані переважною більшістю українців та привернули увагу світової громадськості. Вони стали наочним прикладом найефективнішого застосування прямої демократії при вирішенні життєвих проблем, що накопичилися в Україні в умовах її незалежного розвитку. Безсумнівно, що ці події засвідчили перед усім цивілізованим світом потенціал демократичності українців, витоки яких згідно з історичними та археологічними даними сягають ще протодержавного Антського союзу племен. Візантійський історик Прокопій Кесарійський, цитату якого використав М. Грушевський для підтвердження демократизму антів, писав «антами не править хтось один, здавна управляє ними народне зібрання, і всі справи «добрі» чи лихі, вони вирішують спільно» [1, с. 68]. Отже, організація життя в державі антів була побудована на самоуправлінській системі прямої демократії, коли члени певної спільноти самі регламентували норми колективного життя і самі контролювали їхнє виконання. Тут чітко проглядається глибинний демократизм (на рівні архетипів), який знаходив найповніше втілення у кожній копній та вічевій організації суспільного життя.

Проведений аналіз показує, що між копною та вічевою організаціями суспільного життя суттєвих відмінностей немає. Стрижневим принципом як копи, так і віча є ідея прямого народовладдя. Однак, кожній із цих форм народовладства були притаманні свої особливості. Зокрема, однією із особливостей копної організації суспільного життя було прийняття на її зборах одноголосного рішення і його виконання усіма членами громади. Хто не виконував прийнятого рішення, вважався співучасником проступку або злочину, і така людина притягувалася до відповідальності. Таким чином, для кожного члена громади рішення копи ставало вищою духовно-моральною орієнтацією.

Однією із особливостей копи, зокрема, було і те, що на її загальних зборах брали участь постійно осілі домогосподарі. «Між ними, – зазначає М. Іванішев, – виділялися старійшини, думка яких користувалася особливою повагою. ...Іхні сини та брати, що не мали окремих господарств, та жінки мали можливість бути присутніми на зборах тільки за особливими вимогами копи, а тільки для слідчих дій» [5, с. 8].

Питання, що виносилися на збори копи, зазвичай, обговорювалися досить бурхливо. Громадські інтереси, як правило, ставилися вище особистих, шанувался закон справедливості. Громадяни розглядали копу як школу життя і свого роду університет моральності. На копі обирався від 10 дворів десятник, а від 100 – сотник, які власне і здійснювали поточне самоуправління громадами. Усі посадові особи, обрані на копі, у разі невиконання чи недобросовісного виконання покладених на них обов'язків, негайно переобиралися, а у разі необхідності – навіть відшкодовували нанесені громаді матеріальні втрати. Таким способом громада самоочищалася і завжди зберігала здоровий моральний клімат.

У роботі ж віча брали участь не тільки мешканці великих міст, але і представники з малих міст та сіл. На вічевих зборах зазвичай брали участь князі, бояри, єпископ та духовенство. На них розглядалися всі важливі громадські

справи як великих, так і малих міст і сіл. Останні обмежувалися своєю діяльністю розглядом справ місцевого значення.

Отже, при прийнятті рішення як копною, так і вічевою організацією суспільного життя використовували пряму демократію. Проте, на копі приймалися рішення одноголосно, тоді ж як на вічі рішення могло ухвалюватися й більшістю присутніх на народному зібранні, або ж делегованими від міст і сіл представниками.

Є підстави стверджувати, що копа та віче як самоврядні форми народного устрою, відомі з часів племінних союзів, відігравали помітну, а в окремі періоди і визначальну роль у часи послаблення верховних органів влади. Приклад цьому, зокрема, показує діяльність князів в Антському союзі. За умов послаблення їх об'єднавчої ролі самоуправлінські форми, якими керувалися члени племені при вирішенні життєвих питань, ставали визначальними. У часи війни або іншої небезпеки князь ставав військовим ватажком – «главою держави», але він ніколи не був самодержцем. Його влада завжди була обмеженою радою старійшин і загальним вічем. Така модель забезпечувала баланс інтересів та соціальну гармонію, оскільки склалася історично і базувалась на дохристиянських суспільних інстинктах та архетипах русько-української людини.

При цьому зауважимо, що вічева українська традиція не тотожна античній традиції народних зборів «...не лише в силу їх надзвичайного, як правило, характеру, а й в силу слабкої керованості цього процесу, практичної непередбачуваності його результатів й наслідків, які інколи мали досить радикальний характер» [13].

З самого початку утворення Київської Русі вічева традиція не тільки не зникає, але і навпаки підсилюється. Один із перших дослідників історії давньоруського віча В. Сергєєвич ще у XIX ст. відстоював тезу про те, що віче й князь – два однаково важливі елементи давньоруського суспільного життя. При чому влада віча, зазвичай, визнавалася верховною. Підтвердженням цьому є, зокрема, те, що новообраний князь складав присягу на всенародному вічі. Складання такої присяги можна вважати практичною реалізацією сформульованої значно пізніше ідеї народного суверенітету, за якою громада є джерелом влади: «Найважливіші рішення, які мали значення для всієї держави-землі, – підкреслює український історик О. Малиновський, – ухвалювалися вічем політичного центру землі (стольного граду). Рішення повідомлялися “меншим” містам, підпорядкованим центрові, а також найбільшим поселенням. Рішення віча стольного міста було обов'язковим для “менших міст”» [9, с. 23].

Віче, на яке збиралися мешканці стольного міста, вирішувало загальнодержавні питання, питання ж місцевого значення знаходилися у компетенції віча «менших міст» та їхніх пригородів. Таким чином, мешканці стольного міста по-суті виконували представницькі функції всього населення, що мешкало у князівстві. Механізм ухвалення рішень на вічі був подібний до процедури, яка є нині діючою в місцевих радах. На голосування виносилося попереднє рішення, яке було підготовлене радою (свєть), яка складалася з ремісничо-купецької верхівки та «кращих мужів» – бояр, а потім виносилося для прийняття або відхилення на велике вічах.

При цьому, як зазначає проф. М. Іванішев, «віче, про яке згадують наші стародавні літописи, не було виключним надбанням міських громад, але воно мало приналежність і до сільських громад... Віче зазвичай збиралося за рішенням копи, яка до того ж ще була уповноважена запросити на народні збори сільської громади (віче) представників

громад із трьох сусідніх сіл. Ці люди називалися людьми сторонніми, вони не брали участі у нарадах..., але стежили за проведенням зборів, щоб у випадку необхідності засвідчити сам процес їх проведення» [5, с. 7, 9, 10].

Однією з ознак демократизму в давньоруській державі була наявність права на протест. Велике Віче (громада) мало право не погодитись з політикою князя чи рішенням малого віча (князівського органу). При чому такі протести – непоодинокі явище, що спостерігалось у державному житті Київської Русі. Проте, такі протестні акції були спрямовані не проти князівської влади як інституту, а проти конкретного князя, який втрачав довіру громадян.

Наразі, у критичній ситуації, коли з певних причин втрачалася владна дієздатність князя або останній втрачав довіру підданих, владні функції перебирало на себе народне віче. Учасники віча могли прогнати свого князя, або запросити на власний розсуд кандидата на вакантний стіл.

З цього приводу М. Драгоманов писав, що віче, за своєю суттю, було органом «народного самодержавства», а Київська Русь була федерацією вільних міст. «Ці вільні міста мали князів, яких обирали на Народних зібраннях (вічах) і яких можна було відкликати, коли вони не виявляли належної відповідальності» [3, с. 189].

Окремо слід сказати ще про таку демократичну традицію, як додержання мешканцями українських земель норм давньоруського права, зокрема, «Руської правди» Ярослава Мудрого. Ці норми заклали надійне підґрунтя для подальшого утвердження правових засад на українських землях, а згодом і становлення українського парламентаризму, коріння якого сягає у демократичні вічові традиції.

Поділ Київської Русі після смерті Ярослава Мудрого, міжусобна князівська війна та монголо-татарська навала призвели до занепаду в Русі централізованого державного правління. За таких умов, зауважує М. Грушевський, «...починає знову прокидатися політична самоуправа, на якій вирішувалися доленосні питання життєдіяльності мешканців цих земель» [2, с. 120].

Проте, не скрізь на території колись могутньої Київської держави збереглися копні та вічові традиції. Зокрема, в північно-східних, володимиро-суздальських, московських землях вони майже повністю зникли. Це пов'язано з тим, що народ, що мешкав на цих територіях, увібрав у себе багато ідей, уявлень та стереотипів Золотої Орди, перш за все – її політичної культури. Згодом, у XV ст. саме на цих територіях було сформовано Московське царство, на основі якого почав формуватися новий тип державності, який багато в чому відмінний від демократичних державотворчих традицій Київської Русі.

Так, для Київської державотворчої традиції була характерна ідея справедливого князя, який підзвітний Божому закону і при прийнятті важливих державних рішень радився з Великим Вічем, московське державотворення мало інший вигляд – князь, а потім і цар – це Божий помазаник, рішення, які він приймав, розглядалися як Божа воля і це було вищою мірою справедливості. Таким чином, відбулося відчуження владних структур від народних інтересів, а це призвело до утвердження монархії, за якої говорити про народоправство говорити не доводиться.

У цьому контексті важливо звернути увагу на те, що демократичні традиції Київської Русі, як згодом і Галицько-Волинської, Литовсько-Руської та Козацької держав докорінно відрізнялися від традицій, що склалися у Московській державі. Саме золотоординська система, яка стала прообразом

російської імперської державності, встановила авторитарну традицію правління у жорстко централізованій суспільній системі [6], яка і нині, у

XXI ст., підтримується російськими можновладцями, обраними, уже за умови так званої «керованої демократії».

Під час переходу українських земель під владу Великого князівства Литовського та Польщі елементи громадівського (вічового) самоврядування отримали розвиток у формі вйтівства*. Цим самим було започатковано досить складну систему взаємовідносин між центральною владою, власниками міст та міськими громадами. Це було зумовлено тим, що у великокнязівських містах поряд з органами міського самоврядування центральною владою призначався такий міський державний орган як старостинська адміністрація, яку очолював староста. Вйтів же обирали на народних зібраннях (вічах, громадах тощо). Щоб спростити таку систему Литовський статут 1529 р. вперше узаконив міські віча, тобто надав вйтівський формі міського самоврядування юридичного статусу, тобто вони отримали законну обов'язкову силу. Оцінюючи значимість такого кроку для міського самоврядування проф. Іванішев підкреслював, що було тим самим «постановлено вирішувати справи за стародавнім звичаєм, в усіх тих випадках, на які нема писаних законів. Таким чином, звичайне або копне право, яке в своїй основі визначало автономію громад, було затверджено верховною владою і набуло силу закону, нарівні з писаними законами» [5, с. 26].

Починаючи з середини XIV ст. в ряді українських міст запроваджується маґдебурзька модель міського самоврядування. Маґдебурзьке право надавалося місту Великим князем Литовським або Королем Польським і оформлялося т. зв. маґдебурзькими грамотами, які відігравали роль хартій (статутів) у західноєвропейських містах. Таке право передбачало: виведення міста з-під юрисдикції місцевої адміністрації (феодалів, воєвод, намісників тощо) та запровадження власного органу міського самоврядування – магістрату, який складався з двох колегій – ради (адміністративний орган) та лави (судовий орган).

До складу ради обирали жителів міста від 25 до 90 років, не дуже багатих і не дуже бідних, з доброю славою, які не мають жадоби та злості, справедливі та розумні. У Раду входило від 3 до 6 осіб, їх очолював бургомістр, повноваження якого по черзі (строком в один квартал) виконували обрані члени Ради.

Лавники при вступі на посаду складали присягу і обиралися довічно. Колегію лавників у складі 3–12 осіб очолював вйіт, який обирався мешканцями міст та затверджувався королем Польським, або призначався ним одноосібно з урахуванням думки старости. Реально у раді чи лаві мали можливість одержати посаду виключно заможні люди.

Сьогодні є очевидним, що у «чистому вигляді» маґдебурзьке право, що було привнесене на землі України, не набуло належної підтримки мешканців міст, оскільки фактично позбавляло їх права брати участь у виробленні і прийнятті рішень, які традиційно належали українським громадам. «Поляки часто витіснили українців із рад. У деяких містах (зокрема, західноукраїнських) надання маґдебурзького права супроводжувалося посиленням німецької і польської колонізації, обмеженням прав некатоліцького населення (руське населення православного віросповідання, вірмени,

* Вйіт – обрана, здебільшого з заможного населення службова особа, що очолювала магістрат.

евреї та ін. не обиралися до магістрату, не мали права вступати в деякі цехи тощо)» [12].

Проте, окремі норми магдебурзького права українці не тільки запозичили, але і вписали в свою самоуправлінську практику. З цього приводу автори «Нарису з історії українського державотворення» зазначають: «Магдебурзьке право було пристосовано до місцевих умов, його охоче застосовували не тільки у містах, а й у військових козацьких судах. Надалі в часи Гетьманщини воно розглядалося як важливий елемент «давніх прав» українського народу й широко використовувалося в усіх спробах кодифікації «малоросійського права»» [10, с. 110]. Тому в часи існування козацької держави вічова традиція українців набула своєрідної форми, зокрема вона знайшла своє продовження у «зборах всього війська», які скликалися для вирішення найважливіших питань життя козаків, обрання військової Ради, гетьмана, генерального уряду тощо. Цей вічевий механізм (збори всього війська), за невеликим виключенням працював достатньо ефективно. Понад два століття він зберігався як у містах, так і в селах на українських землях при обранні чиновників на адміністративні та судові посади. При цьому як військові, так і світські посадові особи за часів козащини обов'язково звітувалися перед своїми виборцями за свою роботу. У цьому контексті ймовірно небезпідставно деякі вітчизняні дослідники пов'язують діяльність козацької держави з появою українського муніципалізму, у якому чи не вперше були взаємно поєднані громадські та державницькі самоуправлінські функції і тим самим створена специфічна модель козацького самоврядування.

Козаки створювали самоврядні організації, об'єднувалися в громади, якими керували виборні особи, створювали свої суди, фінансові та військові органи.

Українське козацьке самоуправління підтвердило, що воно формувалося у руслі загальних особливостей тогочасних типових суспільно-історичних утворень в інших європейських державах. Так, українське козацтво має багато спільних рис із англійськими джентрі, його угорським аналогом можна вважати секеїв. Тобто, тогочасні загальноцивілізаційні процеси породжували спільні соціально-політичні явища, які мали чимало подібних рис у внутрішньому устрої, господарських і військових заняттях, політичній заангажованості тощо.

Натомість, факти української історії дають підстави стверджувати, що за рівнем демократизму, збереження його традицій українці у XVII ст. багато в чому йшли попереду європейських народів. Прикладом може бути розроблений Пилипом Орликом у 1710 р. «Договір та Встановлення прав і Вольностей Війська Запорозького та всього вільного народу Малоросійського...», який був затверджений шведським королем Карлом XII і ввійшов в історію як Конституція Пилипа Орлика. Це була перша у світі Конституція, проіннята демократичним духом. В ній вперше, було обґрунтовано ідею представницької демократії, задекларовано поділ влади між трьома основними політичними силами козацької держави: гетьманом, генеральною старшиною та Військом Запорозьким.

Після підписання у 1654 р. березневих статей, які ввійшли в історію як договір України з Московською державою, самоуправлінські форми, що впроваджувалися українцями протягом багатьох століть, були піддані серйозним випробуванням. У 1722 р. в Україні запроваджується так звана комендантська система, що передбачала адміністративний нагляд за діяльністю органів місцевого самоврядування з боку російських комендантів. У 1764 р. ліквідується Геть-

манство, а в 1783 р. скасовується полково-сотенний устрій і створюються за російським зразком нові станові органи місцевого самоврядування – міські думи. Тим самим уперше на українських землях з часів стародавньої Русі була ліквідована самоврядна традиція управління громадськими справами, яка існувала у формі виробничих та територіальних громад, і були встановлені загальноімперські станові форми місцевого самоврядування у вигляді сільських товариств. Функції цих товариств багато в чому хоч і збігалися з функціями сільських громад, проте рівень їх демократизму суттєво обмежувався нав'язаною становістю із числа простолудинів. Голова сільського товариства чи навіть писар нерідко перебирали на себе майже всі самоуправлінські повноваження сільського сходу, проводили збори тоді, коли забажає голова, а не тоді, коли у них була потреба тощо.

Зміцненню становості та обмеженню самоуправлінських засад представницьких органів місцевого самоврядування сприяло введення у Російській імперії т. зв. куріальної системи*, яка дещо у видозміненому вигляді діяла навіть після Жовтневого перевороту 1917 р., коли передбачалося надання робітникам та червоноармійцям виборчих переваг порівняно із селянами.

Відповідно з куріальною системою земські збори обирали земську управу і губернатора, на яких були покладені вирішення поточних справ губернії. За такою ж схемою на українських землях було організоване і місцеве самоврядування у повітах та містах.

Проте, навіть за таких умов, українцям вдалося, хоч і дещо в інших формах, зберегти тяглість ряду організаційних засад вічових традицій самоуправління, зокрема при організації народних повстань, проведені дозвільних копних зібрань тощо.

Звісно ж, що сучасні протестні акції були неможливі без належного рівня самоорганізованості та дисципліни, які найнаочніше проявляли українці в козацьку добу. Ці традиції і сьогодні продовжують нові покоління українців, створюючи громадські організації патріотичного спрямування, військово-політичні клуби тощо. Саме самоорганізовані дії учасників Євромайдану, які створювалися за принципом козацьких сотень, забезпечили успіх Революції Гідності. Вони і нині координують дії багатьох небайдужих – волонтерів, всіх тих хто допомагає українським військовим в Антитерористичній операції на сході України.

Після лютневої 1917 р. російської демократичної революції у березні того ж року Тимчасовим урядом було проголошено створення рад солдатських та робітничих депутатів. І від самого початку більшовики розпочали поступово захоплювати владу у цих радах.

Відомий український дослідник С. Кульчицький у своїй праці «Червоний виклик» доводить, що шляхом виборчих маніпуляцій більшовики з самого початку «викрали» в есерів та меншовиків саму ідею рад солдатських та робітничих депутатів, а потім їх витіснили з них, проголосивши ради державними установами, і вже від їхнього імені здійснили жовтневий переворот. Таким чином, В. Ленін використав Ради для зміцнення більшовицьких позицій: «Він дозволяв, – пише С. Кульчицький, – діяти лише тим радам, спілкам, комітетам

* Наприклад, за виборчим законом від 3 (16) червня 1907 р. у Російській імперії було утворено 5 курій: 1) землевласницька (1 виборщик на 230 виборців), 2) міська великих власників (1 виборщик на 1 600 виборців), 3) міська – середніх класів (1 виборщик на 15 000 виборців), 4) селянська (1 виборщик на 60 000 виборців), 5) робітничка (1 виборщик на 125 000 виборців).

або організаціям під іншими назвами, які перебували під впливом і контролем його партії» [8, с. 86].

У цьому становищі найгіршим було те, що керівництво Центральної Ради не мало можливості протистояти нав'язаній, по-суті, силі більшовицької влади рад.

У період існування Української Народної Республіки (УНР) була зроблена спроба реформувати систему місцевого самоврядування. У Конституції УНР у ст. 26 щодо організації місцевого самоврядування було записано: «Всякого роду справи місцеві впорядковують виборні Ради і Управи громад, волостей і земель. Їм належить єдина безпосередня місцева власть: міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність (параграф 50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народної республіки (параграф 60–68)» [7].

Після Жовтневого перевороту 1917 року була створена нова радянська модель – система Рад, керівною силою якої була проголошена диктатура пролетаріату. Остання, по-суті, нівелювала роль самоуправлінських засад Рад, що зрештою призвело до концентрації всієї, у тому числі і самоуправлінської влади, в партійно-промислової адміністративної еліти. Однак, остання відірвалася від місцевих громад настільки, що по-суті вони не мали реальних важелів впливу на неї.

З тим, щоб хоч якось наблизитись до них, 9 квітня 1990 р. в Радянському Союзі приймається Закон «Про загальні засади місцевого будівництва і місцевого господарства СРСР». На його основі 7 грудня 1990 р. було прийнято Закон УРСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». В ньому міститься визначення територіальної громади, характерною рисою якої є самоорганізація громадян, яка створюється «...для самостійного вирішення безпосередньо або через державні і громадські органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя, виходячи з інтересів населення, на основі законів Української РСР та власної фінансово-економічної бази» [4].

У цьому законі вперше здійснено спробу трансформувати місцеві ради всіх територіальних рівнів, які на той час входили до єдиної системи органів державної влади, в органи місцевого самоврядування. Наразі, проголошена спроба залишилася нічим іншим як декларацією, оскільки місцеві ради продовжували мати всю ту ж подвійну природу: як органи місцевого самоврядування і як органи державної влади.

26 березня 1992 р. уже в умовах незалежності України Верховна Рада приймає Закон «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування», який передбачав відхід від дуалістичної теорії та впровадження інститутів місцевого і регіонального самоврядування.

Територіальною основою місцевого самоврядування визначалася сільська, селищна та міська рада, а регіонального самоврядування – район та область. Таким чином, місцеві ради були остаточно роздержавлені і набули ознак органів місцевого самоврядування, за винятком районних і обласних рад, які позбавлялися власних виконавчих комітетів, а їхні функції покладалися на місцеві державні адміністрації, що були створені.

По-суті, прийнята у 1996 р. Конституція України закріпила саме цю модель місцевого самоврядування дещо посиливши лише роль територіальної громади, водночас послабивши роль сільських, селищних та міських рад. Тим самим держава закріпила за місцевим самоврядуванням право здійснювати владу у межах конституційних повно-

важень, але не надала повної самостійності у вирішенні ряду інших питань місцевого значення.

Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», прийнятий 21 травня 1997 р., заклав підвалини для становлення муніципальної системи надавши більших повноважень органам місцевого самоврядування, зокрема, було закріплено за територіальними громадами право самостійно розв'язувати проблеми місцевого значення.

Насправді, задеклароване право є важливим, однак як засвідчує досвід, не є достатнім для ефективного здійснення самоуправлінських функцій місцевих громад без відповідного фінансового їх забезпечення та організаційної відокремленості від державної влади.

Впровадження муніципальної системи сьогодні є одним із складних завдань, оскільки передбачає з самого початку проведення конституційної та адміністративно-територіальної реформи.

Отже, ідея та практика місцевого самоврядування на українських землях починаючи від копних та вічових народних зборів громад, запровадження Магдебурзького права, інститутів козацької демократії, функціонування міських дум, губернських і земських установ, сільських сходів під час перебування України у складі Російської імперії, сільських, містечкових, волосних, повітових і губернських комісарів, дум за часів УНР обласних, міських, районних, селищних, сільських рад народних депутатів за радянської доби та періоду державної незалежності України засвідчують, що не дивлячись на негативні, переважно зовнішні впливи, народні самоврядні форми організації суспільного життя українців, які втілювалися у життя системою прямої демократії, залишаються життєздатними і такими, що витримали випробування часом. Підтвердженням цьому, зокрема є те, що сьогодні уже після Революції Гідності, впровадження їх у практику місцевого самоврядування суттєво активізується. Водночас це є свідченням і того, що поза громадою (колективом) уявити самобутність українців неможливо, рівно як і без автентичних копних та вічових традицій. Наразі, все те краще, що вони накопичили у контексті самоуправління та самоврядування, слід використовувати. Зокрема, заслуговують на ширше використання у самоуправлінській практиці українців такі форми прямого (безпосереднього) народовладдя як: народне віче, вибори, референдуми (місцеві, регіональні, всеукраїнські), народні обговорення, публісити, дорадчі опитування, загальні збори населення, відкликання депутатів тощо.

Останнім часом у багатьох українських містах і селах стало доброю традицією при вирішенні питань місцевого і загальнонаціонального значення використовувати таку форму прямої демократії як Народне Віче. Могутній поштовх широкого її використання надав Євромайдан, який став прологом Революції Гідності, у ході проведення якої українці продемонстрували високий рівень самоорганізації та дисципліни. Щонеділі у рамках євромайданних протестних акцій, що відбувалися у грудні 2013 – лютому 2014 рр., на Майдані Незалежності у м. Києві, проводилося Народне Віче. Ініціативу київського Євромайдану було підтримано в інших містах та селах України. Це стало ще одним свідченням нагаляючості передачі органам місцевого самоврядування ряду функцій, що нині належать органам державної влади.

Великою проблемою є також об'єднання територіальних громад і районів. Проте найбільшою серед усіх наявних в Україні проблем місцевого самоврядування є підготовка місцевих кадрів, які б фахово могли провести реформи.

Для цього, звісно ж, необхідно внести відповідні зміни та доповнення до Конституції. При прийнятті цих рішень слід керуватися тим, що саме громади мають право на самостійне та незалежне від центральної влади не тільки існування, але і здійснювати самоуправління і самоврядування у межах властивих їм повноважень. Слід керуватися тим, що держава не створює, а лише визнає громаду, яка об'єктивно повинна мати громадівську (комунальну або муніципальну) владу.

1. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. Археології, Ін-т історії України. Вступна стаття В. А. Смолія, П. С. Соханя / М. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1992. – 544 с.
2. *Грушевський М.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Редколегія: П. С. Соханя (голова) та ін. / М. Грушевський. – К., 1993. – Т. 3. – 210 с.
3. *Драгоманов М.* Русько-українські селяни під угорськими лібералами / М. Драгоманов // Всесвіт. – 1991. – № 12. – С. 187–190.
4. Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/533-12>.
5. *Иванишев Н. О.*

О древних сельских общинах въ Югозападной России. – Киевъ. Въ типографии Федорова и Мин. 1863. – 76 с.
6. *Кадырбаев А. Ш.* Золотая орда как предтеча Российской империи [Электронный ресурс] / А. Ш. Кадырбаев. – Режим доступа: <http://www.google.com.ua>.
7. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18>.
8. *Кульчицький С.* Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі / С. Кульчицький. – К.: Темпора, 2013. – 388 с.
9. *Малиновський О.* Стародавній державний лад східних слов'ян і його пізніші зміни / О. Малиновський. – К., 1929. – 65 с.
10. Нарис з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставряні, М. Шкляр. – К.: Генеза, 1996. – 608 с.
11. *Пірен М. І.* Основи етнопсихології: [підручник] / М. І. Пірен. – К., 1996. – 325 с.
12. *Шалашний О. В.* З історії розвитку та становлення місцевого самоврядування в Україні [Електронний ресурс] / О. В. Шалашний. – Режим доступу: Kotovsk-city.gov.ua.
13. *Юшков Є. С.* Питання про Віче [Електронний ресурс] / Є. С. Юшков. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/yushkov2/yush20.htm>.

УДК 94(477):37

Тетяна Цимбал

Україна як бренд: освітньо-виховний потенціал вивчення надбань співвітчизників

У статті розглядаються можливості та підкреслюється необхідність вивчення внесків українців у світову цивілізаційно-культурну скарбницю з метою піднесення патріотичних настроїв серед громадян нашої країни та гідного представлення України за кордоном. Пропонуються форми та методи просвітницької роботи у даному напрямку як в Україні, так і в діаспорі.

Ключові слова: освіта, просвітницька робота, патріотизм, національна гідність, буттєвісне укорінення.

The article examines the opportunities and stresses the need to study of the Ukrainian contributions to the world civilization and cultural treasury for the purpose of raise of patriotic sentiment of the citizens of our country and a decent representation of Ukraine abroad. The forms and methods of educational work in this area both in Ukraine and in the Diaspora are proposed.

Keywords: Education, Public Education, Patriotism, National Dignity, Existential Rootedness.

У новий період становлення незалежної України ми стали учасниками та свідками глибинного переосмислення звичних поглядів на суспільство, людину, культуру та способи їх взаємодії. Переглядаються, зокрема, засадничі принципи та цілі освітня діяльність, розв'язується проблема подолання протиріччя між нормативістсько-репресивною педагогікою, з одного боку, та абсолютизацією демократичного плюралізму та релятивізму – з іншого. Усвідомлюючи суперечливість наявних підходів, більшість сучасних вітчизняних дослідників філософських підвалин освіти виходять з необхідності створення такої цілісно-плюралістичної концепції, яку можна було б назвати «антропологією, педагогікою та соціологією сприяння» (В. Табачковський). У межах останньої знаходиться й авторський підхід, особливості якого полягають у тому, що провідною метою освітня діяльність визначено розвиток спроможності людини до самотворення. Саме такий підхід може забезпечити взаємодію виховання та набуття знань, а в результаті передбачає сформованість у кожного почуття «злагоди» та «дружби з самим собою» (П. Козловський), відчуття повноцінності та буттєвої спроможності, життя «в рідній культурі», здатності до творення національної культури і врешті-решт – укорінення на вітчизняному ґрунті.

Найглибші основи будь-якої культури, на наш погляд, закладаються у процесі виховання. Національні виховні традиції українців забезпечують формування людини освіченої, що прагне до поглиблення та розширення знань, що живе відповідно до етнопатриотичного способу буття, має широкий світогляд, знайома з унікальними культурами інших народів, особливості яких сприймаються нею толерантно,

і тому створюються передумови розв'язання проблем, що існують у сфері міжкультурної комунікації.

На жаль, «покоління глобалізації» хоче досягти надзвичайної мобільності, мультикультурності, а погляди спрямовує за кордони рідної країни, культуру якої глибоко так і не пізнало. Проте, не вкоренившись локально, на рідному ґрунті, у рідній місцевості, людина втрачає буттєве коріння в широкому онтологічному розумінні і має прагнення до знекорінення інших. Існує й протилежна до мультикультурної тенденція, згідно з якою зусилля педагогів необхідно спрямовувати виключно на розвиток національної культури, що дозволить зберегти її унікальність, своєрідність, забезпечить певну замкненість і тим самим захистить від руйнівних зовнішніх впливів. Проте така думка є сьогодні утопічною, адже ізольований розвиток національних культур у сучасному світі неможливий.

Компромісне розв'язання даної ситуації полягає у створенні міжкультурної комунікації, діалогу, що дозволить, з одного боку, уникнути конфліктів і непорозуміння, а з іншого – зберегти унікальність етнопатриотичних культур. Умовою міжкультурного діалогу є достеменно знання рідної культури та обізнаність щодо особливостей інших. У свою чергу найефективнішим засобом формування таких знань є виховання «в-традиції» з широким використанням екскурсійно-красознавчої діяльності, вивчення досягнень української науки і культури, їх популяризацією.

Наукова новизна нашого дослідження полягає у тому, що освіту та виховання ми розглядаємо в опорі на авторську концепцію буттєвісного укорінення людини [5]. Зауважимо, що вперше поняття «укорінення» ввела у соціально-політич-